

KRONOLOGIJA PAVLOVA DJELOVANJA I PISANJA

Mato ZOVKIĆ, Sarajevo

Sažetak

Moguće je Pavlovu relativnu kronologiju, kako je prikazuju novozavjetni spisi, utkati u apsolutnu kronologiju rimskog carstva prvog stoljeća pažljivim istraživanjem novozavjetnih mjesta na kojima se spominju profani vladari Palestine i Rima te visoki rimski činovnici u rimskim provincijama onoga vremena. Ovdje je to autor istražio na temelju Pavlova ponižavajućeg bijega iz Damaska u vrijeme kada je nabatejski kralj Areta IV. imao kontrolu nad tim gradom u rimskoj provinciji Siriji (2 Kor 11,30-33), zatim na temelju Lukina i Flavijeva opisa smrti kralja Heroda Agripe I. (Dj 12,20-23; *Židovske starine* i *Židovski rat*), Pavlova karitativnog pohoda jeruzalemskoj zajednici zbog gladi u Palestini u vrijeme Klaudija (Dj 11,28), Klaudijeva izгона Akvile i Priscile iz Rima kao istaknutih Židova koji su prihvatili kršćanstvo i Pavao kod njih radio u vrijeme svoga misionarskog djelovanja u Korintu (Dj 18,1-4), pokušaja suđenja Pavlu pred prokonzulom i Klaudijevim prijateljem Galionom (Dj 18,12-17) te smjene upravitelja u vrijeme Pavlova dvogodišnjeg tamnovanja u Cezareji kao sjedištu provincije Judeje (Dj 24,27). Zbog Klaudijeva pisma svetištu u Delfima, koje se uz pomoć drugih natpisa i rimske povijesti može datirati u ljeto god. 52., najsigurniji podatak je susret Pavla i Galiona u Korintu u dvanaestoj godini Klaudijeva vladanja. Ako se Pavao obratio god. 36., ubrzo nakon opoziva Poncija Pilata i smrti Stjepana, bijeg iz Damaska dogodio se god. 39., smjena prokuratora god. 60., prvi rimski zatvor god. 61. do 63., smrt u Rimu pod kraj Neronova progonstva, prije progoniteljeve smrti 9. lipnja god. 68.

Gljučne riječi: Pavlova kronologija, novozavjetni spisi

Iz podataka Luke i Mateja da se Isus rodio »u dane Heroda kralja judejskog« (Lk 1,5; Mt 2,1-12) te u vrijeme popisa pučanstva dok je u Rimu vladao car August (Lk 2,1-7) možemo tek približno izračunati godinu Kristova rođenja. Iz podataka svih četiriju evanđelja da je Isus umro jednog petka uoči Pashe (Mk 15,42; Mt 27,62; Lk 23,56; Iv 18,28; 19,31.42) u vrijeme Pilatova upravljanja Judejom (26.–36.) možemo tek s relativnom znanstvenom sigurnošću izračunati da je to bilo 7. travnja god. 30. Za prvu Crkvu nisu bili odlučni datumi nego djela i riječi Isusove kako su ih prikazali nadahnuti pisci kanonskih evanđelja. Slično joj nisu bili važni datumi Pavlova obraćenja, triju misionarskih putovanja, zatočeništva u Efezu, Cezareji i Rimu, ali je u kanon primila Djela apostolska u

kojima je od poglavlja 16. do 28. Pavao glavna osoba te trinaest poslanica koje su ušle u Novi zavjet pod Pavlovim imenom. Stručnjaci za novozavjetnu kronologiju izračunavaju godine Isusova rođenja i smrti te Pavlova djelovanja i pisanja iz usporedbe oskudnih novozavjetnih podataka o profanim vladarima i događajima sa židovskim i grčko-rimskim autorima povijesnih djela¹.

Koji kronološki podaci iz Pavlovih poslanica i Djela apostolskih omogućuju da događaje Pavlova evangelizatorskog djelovanja uklopimo u opću povijest? Zadaća je tim teža što u ono doba nije bilo apsolutne kronologije: Grci su godine brojali po olimpijadama, Rimljani od osnutka grada Rima (*ab Urbe condita*) i po eri pojedinog cara, a ostali narodi također po svojim vladarima. Sam Pavao spominje kako je morao bježati iz Damaska u vrijeme dok je kralj Areta imao kontrolu nad tim gradom a Luka uz pojedine događaje Pavlova života spominje cara Klaudija, zatim prokonzula Galiona u Korintu te smjenu upravitelja u Cezareji. Egzegeti se oslanjaju na te novozavjetne podatke pri izračunavanju kronološkog redosljeda Pavlova evangelizatorskog djelovanja i pisanja. Ulazimo u ovo istraživanje stoga što na hrvatskom nema zaokružene studije o Pavlovoj kronologiji².

Bijeg iz Damaska u vrijeme kralja Arete (2 Kor 11,30-33)

Druga Korinćanima je polemična Pavlova poslanica. U njoj brani svoj učiteljski i poglavarSKI autoritet od »nadapostola« koji su ga ocrnili pred zajednicom. Čini se da su se »nadapostoli« hvatali židovskim podrijetlom, govorničkom vještinom, osobno doživljenim ekstazama i učinjenim čudesima (usp. 2 Kor 11,4-6; 12,11-12). Misaonu i literarnu cjelinu 2 Kor 11,1-12,10 egzegeti označuju kao retorsku vrstu »govor lude« (*Fool's Discourse; Narrenrede*) zato što na hvastanje protivnika Pavao odgovara popisom pretrpljenih nevolja i priznavanjem kronične bolesti od koje ga Bog nije oslobodio a on je bio uvjeren da

---

¹ Dostupna su mi djela F. F. BRUCE: *New Testament History*, Doubleday, New York 1972. E. LOHSE: *Svet novog zavjeta*, s njemačkog preveo R. Rakić, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne Crkve, Beograd, bez godine (njemački izvornik 1971.), S. DOCKX, O. P.: *Chronologies Néotestamentaires et Vie de l'Église primitive. Recherches exégétiques*, Éditions J. Duculot, Paris-Gembloux 1976. Služim se i egzegetskim kometarima za pojedini od novozavjetnih spisa te monografijama o Pavlu.

² Izvršnu prvu orijentaciju nude Kronološke tablice u *Jeruzalemskoj Bibliji*, KS 1994., 1795.-1799. te *Ekumenskom Novom zavjetu*, KS 1992., 775-779. Usp. također W. J. HARRINGTON: *Uvod u Novi zavjet – spomen ispunjenja*, KS 1975., 65-74. C. TOMIĆ: *Savao Pavao – vrijeme, život i djelo apostola Pavla*, Provincijalat franjevac konventualaca, Zagreb 1982., 129-134. A. REBIĆ: »Sveti Pavao, progonjeni sužanj Kristov«, *CuS* 8 (1973.), 318-319; 9 (1974.), 19-30. A. BRUNOT: *Sveti Pavao i njegova poruka*, KS 1980., 9-10.

bi nakon ozdravljenja uspješnije evangelizirao pogane³. U tom svjetlu iznosi podatak o svom bijegu iz Damaska (2 Kor 11,30-33):

³⁰ Treba li se hvaliti, svojom ću se slabošću hvaliti. ³¹ Bog i Otac Gospodina Isusa, blagoslovljen u vijeke, zna da ne lažem. U Damasku namješnik kralja Arete čuvaše grad damašćanski hoteći me uhvatiti. ³³ Ali kroz prozor spustiše me u košari preko zida te umakoh njegovim rukama.

Ovaj događaj spominje i Luka u Dj 9,23-25 uz razliku da su »Židovi odlučili pogubiti« Pavla, da su »danju i noću nadzirali vrata da bi ga pogubili«. Luka se slaže s Pavlom da su »učenici noću preko zida oprezno spustili Pavla u košari«. Iz Pavlova autobiografskog opisa vidimo da je bolno doživio ovo tajno bježanje po noći, kao da je opasni lopov ili prevratnik. Kod Rimljana Pavlova vremena postojala je nagrada vojniku koji se prvi uspeo po gradskim zidinama pri osvajanju nekoga grada (*corona muralis* – zidni vijenac). Pavao ovdje vjerojatno aludira na tu nagradu dok se sjeća svoga sramotnog bijega iz Damaska⁴. Pavao u Gal 1,17-18 kaže da je ubrzo nakon obraćenja »otišao u Arabiju pa se opet vratio u Damask« te da je »nakon tri godine užišao u Jeruzalem potražiti Kefu«. On zove Arabijom Kraljevstvo Nabatejaca s glavnim gradom Petrom, u kojem je živio trgovački arapski narod Nabatejci. Američki bibličar Jerome-Murphy O'Connor smatra je Pavao u Damasku izučio šatorarski zanat videći da će radom na pravljenju ili popravljanju platnenih i kožnih torba, plašteva i šatora sigurno nalaziti izvor zarade za uzdržavanje sebe i suradnika tokom misionarskog djelovanja među poganima. Alat za taj posao sastojao se od noža u obliku srpa, šila, igala i konca natopljenog u vosak te se lagano mogao nositi na putovanjima⁵.

Aretu kao nabatejskog kralja spominje Josip Flavije u svom djelu *Židovski rat* (1,364-385; 2, 68; 18, 110 i dr.). Službeno se zvao Areta IV. Filopatris⁶. Vla-

³ Usp. Ben WITHERINGTON II: *Conflict and Community in Corinth. A Socio-Rhetorical Commentary on 1 and 2 Corinthians*, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan 1995., 442-464. C. K. BARRETT: *Druga poslanica Korinćanima. Uvod i Komentar*, Logos, Daruvar 1997., 290-339. V. FURNISH: *II Corinthians. A New Translation with Introduction and Commentary* (AB 32), The Anchor Bible, Doubleday, New York 1984., 484-556.

⁴ Usp. V. FURNISCH: *Op. cit.*, 542. Ben WITHERINGTON: *Op. cit.*, 444.

⁵ Usp. J. MURPHY-O'CONNOR: *Paul. A Critical Life*, Oxford University Press, New York 1996., 85-89. Ovaj bibličar sumnja u povijesnu točnost Lukina podatka da je Pavao u Jeruzalemu, do nogu Gamalielovih, učio farizejsku teologiju (*Op. cit.*, 52-59). On nije našao pisanih preporuka da rabini izuče i neki zanat, kao što su stariji egzegeti mislili, a za vrijeme studija teologije Pavao nije mogao imati vremena za učenje zanata.

⁶ *Filopatris* = Rodoljub. Neki njegovi predšasnici uzimali su ime *Filoromaioi* (= Ljubitelj Rima) ili *Filokaisaros* (= Ljubitelj cara). – Usp. J. GNILKA: *Paulus von Tarsus – Apoostel und Zeuge*, Herder, Freiburg 1997., 49.

dao je od god. 9. pr. Kr. do 39. ili 40. po Kr. Tetrarh Galileje Herod Antipa oženio se njegovom kćerkom, ali ju je oko god. 23. otjerao te se oženio Herodijandom, ženom svoga polubrata Filipa (usp. Mk 6,17-18 i paral). Areta mu se osvetio oko god. 29. vojnim pohodom na Herodovo područje koje je sebi prisvajao te njegovu vojsku potukao do nogu. Na to se, po svjedočanstvu Josipa Flavija (*Židovski rat* 18,115), Herod žalio zajedničkom gospodaru u Rim. Josip Flavije nigdje ne spominje da bi Aretin etnarh imao nadležnost nad Damaskom. U Damasku su ipak »nađeni novci s likom careva Augusta, Tiberija, Nerona, ali ne i Kaligule (37-41) i Klaudija (41-54), što može značiti da je u to vrijeme Damask bio u rukama Nabatejaca ... Namjesnik koji je želio uhvatiti Pavla mogao je biti Aretin guverner, ili, ako su Rimljani još uvijek upravljali gradom, njegov gradski otpravnik poslova koji se bavio poslovima arapskog stanovništva, ili možda šaik koji je djelovao izvan grada. Potonju pretpostavku potkrepljuje *čuvaše grad*, što prije upućuje na čuvanje vrata izvana, nego iznutra. Čak ako je i čuvao vrata od onih iznutra, to ne znači da je on bio vojni poglavar u gradu, jer je nekoliko arapskih gerilskih odreda moglo čuvati ulaz jednako valjano i pažljivo. Međutim, nedovoljno, jer je Pavao uspio pobjeći«⁷. Na temelju Gal 1,17 gdje sam Pavao kaže da je djelovao u Arabiji neposredno nakon obraćenja, neki egzegeti smatraju da se zamjerio Areti pokušajem obraćanja njegovih arapskih državljana. Vjerojatnije je da se u arapskim gradovima obraćao Židovima i prozelitima⁸, ali je to morao biti kratak boravak, jer je Pavao prema vlastitom kazivanju tri godine nakon obraćenja pošao u Jeruzalem te ostao dva tjedna kod Petra⁹.

Koje su godine Aretini ljuti pokušali uhititi Pavla i on im potajno pobjegao? Svakako prije Aretine smrti, ali to zavisi kada je Pavao stigao u Damask, u kojem je prema Flaviju bilo između 10.000 i 18.000 Židova te mnogo prozelita¹⁰. Većina egzegeta pretpostavljaju da je Stjepan kamenovan nakon opoziva Poncija Pilata iz Judeje u Rim god. 36. te se Pavlovo obraćenje moglo ubrzo dogoditi. Zato je Pavao mogao stići u Damask već god. 36. te pobjeći god. 39. Dakako, podatak iz Gal 1,18 *nakon tri godine uzidoh u Jeruzalem* ne možemo uzimati matematički, jer se to moglo dogoditi u trećoj godini, ali i u toku četvrte. S J. A. Fitzmyerom i R. E. Brownom uzimamo da se Pavao obratio oko god. 36. te da je pobjegao iz Damaska oko god. 39¹¹. S. Dockx drži da se Pavao obratio u proljeće

⁷ C. K. BARRETT: *Op. cit.*, 325.

⁸ Usp. J. GNILKA: *Op. cit.*, 49-50.

⁹ Usp. J. MURPHY O'CONNOR: *Op. cit.*, 84-85.

¹⁰ Usp. J. GNILKA: *Op. cit.*, 38 koji upućuje na *Židovski rat* II,560-561; VII,368.

¹¹ Usp. J. A. FITZMYER: »Paul«, *The New Jerome Biblical Commentary*, (=NJBC) 1330. J. A. FITZMYER: *The Acts of the Apostles* (AB 31), The Anchor Bible, Doubleday, New York 1998., 138-141; 433-437. R. E. BROWN: *An Introduction to the New Testament*, Doubleday, New York 1997., 428-429 donosi pregled Pavlove kronologije kako je isčitavaju on, njegov

god. 35., ali da je iz Damaska pobjegao ljeti god. 37.¹² J. Murphy O'Connor drži da se Pavao obratio god. 33. te da je u Damasku boravio 34.-37.¹³ J. Zmijewski drži da se Pavao mogao obratiti već godinu dana nakon Isusove smrti, dakle god. 31. na 32. i u tom slučaju bijeg iz Damaska dogodio bi se već god. 34. ili 35¹⁴.

Ove razlike u procjeni moguće godine Pavlova obraćenja i bijega iz Damaska posljedica su znanstvenog opreza i nepreciznosti podataka o mogućoj Aretinoj vladavini nad Damaskom, dakako pod okriljem Rimljana. Ipak nam Pavlovo spominjanje Arete i triju godina u Damasku silno pomaže pri uklapanju Pavlove relativne kronologije u apsolutnu kronologiju prvoga stoljeća rimskoga carstva.

Nagla smrt progonitelja Heroda Agripe I. (Dj 12,20-23)

U Dj 12 Luka iznosi da progone Crkve nisu naređivali samo židovski vjerski poglavari nego i kralj Herod Agripa I., unuk Heroda Velikoga kojemu je baka bila židovska princeza Marijamna iz kraljevske loze Hasmonejaca¹⁵. U 12,1-20 govori kako je Herod prilikom boravka u Jeruzalemu dao pogubiti Jakova brata Ivanova, zatim uhitio i Petra te ga pred Pashu kanio ubiti, ali je prvaka apostolskog anđeo čudesno izbavio iz tamnice. Ne našavši uznika Petra, kralj je dao pogubiti stražare te se zatim povukao u svoje sjedište u Cezareji na Sredozemnom moru. U 12,20-23 govori Luka o nagloj smrti Heroda Agripe u Cezareji kao pripuštenju Božjem zato što je progonio Crkvu Božju.

²⁰ A bio je u žestoku sukobu s Tircima i Sidoncima. Oni zajedno dođoše k njemu i pošto pridobiše kraljevskoga komornika Blasta, zaistaše mir, jer je njihova zemlja dobivala živež od kraljeve. ²¹ U određeni dan sjede Herod odjeven u kraljevsko ruho na prijestol i stade im govoriti. ²² Narod izvikivaše: »Božji glas, a ne ljudski!« ²³ Umah ga, zbog toga što ne dade slavu Bogu, udari anđeo Gospodnji te on rascrvotočen izdahnu.

O Herodu Agripi I. opširno je pisao Josip Flavije u *Židovskim starinama*, XVII-XIX te u *Židovskom ratu*, II. Rodio se oko god. 10. pr. Kr. Njegova majka Berenika bila je prijateljica Augustove sestre Antonije koja je bila žena Tiberi-

---

suradnik i prijatelj J. A. Fitzmyer te mnogi drugi. U posebnoj rubrici naslovljenoj »Revisionist« stavlja mišljenja drugih koji godinu Pavlova obraćenja stavljaju između 30. i 34. te boravak u Damasku od 33. do 37.

¹² Usp. S. DOCKX: *Op. cit.*, 81-87.

¹³ J. MURPHY O'CONNOR: *Op. cit.* 4-8.

¹⁴ Usp. J. ZMIJEWSKI: *Die Apostelgeschichte* (Regensburger Neues Testament), Pustet, Regensburg 1994., 890-891.

¹⁵ Usp. rodoslovlje Herodove dinastije, *Jeruzalemska biblija*, KS 1994., 1802. W. J. HARRINGTON: *Uvod u Novi zavjet*, 23. E. LOHSE: *Op. cit.*, 206. *Biblijski leksikon*, KS, Zagreb 1972., 110.

jeva brata Druza. Zato je rastao u Rimu gdje je stekao utjecajne prijatelje. Kada je Kaligula god. 37. postao carem, Agripi je predao bivši teritorij njegova strica Heroda Filipa (Gaulanitida, Itureja, Bataneja, Trahonitida i Aurinitida) te mu dodao Abilenu (područje između Damaska i Antilibanona). Godine 39. dobio je na upravu bivši teritorij strica Antipe (Galileju i Pereju). »Agripa se našao u Rimu godine 41. kad je Kaligula bio ubijen te je pomogao prijatelju Klaudiju da bude imenovan carem. Nov je car Agripi dao naslov kralja te njegovu području pridružio teritorij kojim je prije upravljao rimski prokurator Palestine. Tako je Agripa I. godine 41. postao gospodar cijelog kraljevstva Heroda Velikog«¹⁶. Ovaj Lukin izvještaj o nagloj smrti Agripe I., u bitnim crtama, slaže se s onim što o tome izvješćuje Flavije: »Nakon što je Agripa vladao tri godine nad svom Judejom, došao je u grad Cezareju koja se prije zvala Stratonova tvrđava i, dobivši obavijest o svečanosti koja se priređuje za carevu sigurnost, tu je priredio igre u čast caru. Na tu svečanost okupilo se mnoštvo uglednika s njegova područja. Drugog dana igara obukao je odjeću potpuno načinjenu od srebra i skupocjenog platna te rano ujutro došao u kazalište. U tom času sunčeve zrake odrazile su se na srebru njegove odjeće i obasjale je. Odjeća je neobično zablistala, tako da je zahvatio strah one koji su ga pažljivo promatrali. Tada su laskavci jedan za drugim, za redom počeli uzvikivati da je on bog te dodavali: 'Oprosti što smo te dosada poštivali samo kao čovjeka, odsada ćemo ti iskazivati čast kao nadljudskom biću!' Kralj ih na to nije ukorio niti odbacio njihovo bezbožno laskanje. Čim je nakon toga pogledao gore, ugledao je sovu kako sjedi na čvrstom užetu iznad njegove glave te odmah uvidio da ta ptica donosi lošu vijest, kao što mu je nekoć donijela dobru vijest, i duboko se ražalostio. Dobio je strahovite i žestoke bolove u stomaku. Pogledao je na prijatelje te rekao: 'Meni, kojega ste nazvali bogom, naredeno je da sada pođem iz ovoga života, jer tako Providnost poriče lažne riječi koje ste mi upravo kazali. Me ne koga ste nazvali besmrtnim odmah grabi smrt. Moram prihvatiti što Providnost određuje, kako je Bog odlučio, jer nam dosadašnji život nije bio loš nego veličanstven i sretan.' Čim je to izrekao, spopala ga još jača bol. Odnijeli su ga u palaču i ubrzo se posvuda proširio glas da će uskoro umrijeti. Mnoštvo se obuklo u pokorničku kostrijet, uključivši žene i djecu kako je propisano u njihovoj zemlji, te vapilo Bogu da kralju vrati zdravlje. Sva su mjesta bila obilježena tugom i žalošću. Kralj je ležao u sobi na katu i kad ih je ugledao prostrte na zemlji, nije se mogao uzdržati od naricanja. Nakon što ga je kroz pet dana trgala bol u stomaku, izdahnuo je u dobi od 54 godine, u sedmoj godini svoga vladanja: četiri godine vladao je pod vrhovništvom cara Kaja, od toga kroz tri bivšim područjem tetarha Filipa

¹⁶ W. J. HARRINGTON: *Op. cit.*, 22. Za povijest Palestine u vrijeme Novoga zavjeta, usp. J. A. FITZMYER: »From Pomey to Bar Cochba«, *NJBC*, 1243-1252. F. F. BRUCE: *Op. cit.*, 1-329. E. LOHSE: *Op. cit.*, 9-128.

i kroz četvrtu dodatnim područjem Heroda; osim toga, kroz tri godine vladao je pod vrhovništvom cara Klaudija. U to doba vladao je nad četiri spomenuta područja te nad Judejom, Samarijom i Cezarejom. Prihodi koje je odatle dobivao nisu bili manji od dvanaest milijuna drahmi, a ipak je od drugih pozajmljivao velike svote novaca. Bio je toliko rastrošan da su mu troškovi nadilazili prihode, jer u dobrohotnosti nije znao za granice¹⁷. Drugdje Flavije hvali Agripu što je počeo oko Jeruzalema graditi nove zidine: »Da ih je dovršio, Rimljani ne bi mogli prilikom opsade zauzeti grad, ali ga je spriječila smrt, koja ga je zadesila u Cezareji, da ih podigne do potrebne visine ... Iza njega je ostao maloljetan sin tako da je Klaudije pretvorio zemlju u rimsku provinciju te za prokuratora poslao Kuspija Fada, a nakon njega Tiberija Aleksandra. Oni nisu mijenjali starinskih zakona i držali su narod u miru¹⁸.

Iz ovoga se vidi da su Židovi cijenili Agripu kao vladara naklonjena njihovu narodu i svetom gradu, ali je on tri puta promijenio velikoga svećenika, u Cezareji dao postaviti kipove svoje i drugih državnih velikana, kovao vlastiti novac s likom sebe i vladajućeg rimskog cara. Kako je Flavije napisao *Židovski rat* između god. 75. i 79. a *Židovske starine* između 93. i 94., Luka se nije mogao služiti njegovim djelima za građu o Agripu. Obojica su se poslužili židovskom tradicijom o tom vladaru iz Herodovske dinastije koja je preko različitih svojih izdanaka kroz 150 godina kontrolirala Palestinu pod vrhovništvom Rimljana¹⁹. Flavije je pisao svoja djela za Rimljane i zato je sovu prikazao kao zloglasnog navjestitelja nenadne smrti. Luka kaže da je Agripu »udario anđeo Gospodnji«. On se nadahnjuje sličnim biblijskim motivima, gdje Bog po svom anđelu šalje smrtnu bolest huli-telju (usp. Izl 9,15; 2 Sam 24,16; 2 Kr 19,35). On je posebno mogao imati na umu 2 Mak 9,5-28 gdje Bog neizlječivom bolešću udara Antioha IV. Epifana i on »poslije najužasnijih muka završava život«. Kod Luke je novo što navodi delegaciju Tiraca i Sidonaca, dvaju gradova sjeverno od Palestine koji su ovisili od palestinskih vladara u pribavljanju živežnih namirnica za svoje stanovništvo (usp. 1 Kr 5,23-25; Ez 27,17). Moguće da je Agripa naredio ekonomsku blokadu

¹⁷ FLAVIJE, *Židovske starine*, XIX, 8,2. – Prijevod s engleskog iz *Josephus – Complete Works* translated by W. Whiston, Kregel Publications, Grand Rapids, Michigan 1971., 412-413.

¹⁸ FLAVIJE, *Židovski rat*, IV, 11,5. – *Josephus – Complete Works*, 481.

¹⁹ God. 63. pr. Kr. kad je rimski general Pompej osvojio Jeruzalem, Herodov otac Antipater, knez edomski, bio je ministar policije kod posljednjeg kralja Hasmonejske dinastije Hirkana II. Antipater je na vrijeme predvidio pobjedu Rimljana i tako se politički postavljao. To je od njega naučio i njegov sin Herod koji je kao mladić s 25 godina uspješno obavio zadatak dobi-ven od oca, ministra policije u Palestini pod rimskim vrhovništvom, da dobro naoružanom vojskom Galileju očisti od razbojnika. Agripa II., sin Agripe I., koji je imao 17 godina kad mu je umro otac, umro je god. 93. po Kr. – Za podatke o Herodovoj dinastiji i Agripinoj mladosti oslanjam se na bilješke s predavanja o povijesti novozavjetnog vremena profesora Pavlovskog u ak. god. 1969/70. na Papinskom biblijskom institutu u Rimu.

tih gradova o kojoj Flavije nije ništa zabilježio. Članovi te delegacije mogli su prvi početi izvikivati bezbožno laskanje: »Božji glas a ne ljudski!« Prema Flaviju, Bog kaznu pripušta stoga što se kralj, koji je ipak obični smrtnik, nije usprotivio tome bezbožnom laskanju. Prema Luki, Agripina smrt je pripuštenje Božje zato što je dao pogubiti Jakova i spremao smrt Petra. Razlika je između Luke i Flavija i u trenutku nastupa smrti. Kod Luke se iz formulacije »Umah ga udari andeo Gospodnji te rascrvotočen izdahnu« dobiva dojam da je smrt nastupila ubrzo nakon napada bolesti, možda istog dana. Flavije izričito kaže da je smrt nastupila pet dana kasnije. Za »rascrvotočen« Luka se nadahnua 2 Mak 9,9 gdje je rečeno da su »crvi provrvjeli iz bezbožnikova tijela i sa živoga mu tijela, u ljutim bolima, otpadalo meso te je smrad te gnjileži izazivao gađenje u svoj vojsci«.

Luka kod svojih čitatelja želi ovim probuditi pouzdanje u Božju zaštitu nad progonjenim kršćanima svoga vremena, ali i potaknuti ih na prihvaćanje vlastite ljudske ograničenosti. »Prepoznati i prihvatiti vlastitu smrtnost, učiti smrt usred života – to je korijen poštivanja vječnoga Boga. Od ovog uviđanja vlastite konačnosti te beskonačne razlike između Boga i čovjeka bivaju relativizirane društvene razlike te otklanjani zahtjevi za apsolutizacijom (usp. Dj 10,25-26; 14,11-15)«²⁰. Bilo bi, međutim, protiv Lukine osnovne nakane u svakoj nesreći koja zadesi grešnike gledati Božju izravnu kaznu ili osvetu. Luka je naime brižno zabilježio Isusov poziv na ljubav prema neprijateljima zato što je Bog dobrostiv i milosrdan prema svima (Lk 6,27-36). »No ono što se u književnom prikazivanju može iznijeti kao Božja kazna, u stvarnosti se ne mora potvrditi sudom vjere. Istina, svako ljudsko djelovanje ima svoje posljedice. Čovjek propada, jer je na propast osuđen. To odgovara i osjećaju pravde: zlo završava zlim. Ipak, u svakom ljudskom sudu i osudi ne mora nužno biti upleten i Bog. Zabluda i zlo moraju se nadvladati, kazniti, ali ne i čovjek koji zastranjuje i koji je zao. Pomisao na osvetu i zatornu kaznu ljudska je i nipošto se brzopleto ne smije pripisati nekom Božjem djelovanju. Vjernik će uvijek biti otvoren za Božje milosrdno djelovanje, za djelovanje u kojem nikad ne manjka ljubavi i pravednosti. Uvijek je bolje, pa i uz cijenu određene jednostranosti, isticati Božje milosrde, nego na brzu ruku neko djelo i propast čovjekovu gledati kao Božju kaznu«²¹.

Godine 44., kada je naglo umro Agripa I., židovska Pasha pala je 1. svibnja²². Zato je smrt Agripina nastupila vjerojatno oko toga vremena. Pavao je u to vrijeme zajedno s Barnabom vjerojatno bio u antiohijskoj zajednici (Dj 11,25-26) ili već na prvom apostolskom putovanju navješćujući evanđelje na Cipru (Dj 13,1-14,28).

²⁰ K. HAACKER (ur.): *Wege des Wortes: Apostelgeschichte* (Bi Aur Pr 20), Stuttgart 1984., 78. Citat preuzet iz J. ZMIJEWSKI: *Op. cit.*, 472.

²¹ Klaus KLIESCH: *Djela apostolska*, preveo Drago Bosnar, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1993., 80.

²² Usp. A. LEE ASH-R. OSTER: *Djela apostolska. Uvod i komentar*, Logos, Daruvar 1997., 155.

Glad u Palestini za vrijeme Klaudija (Dj 11,28)

Prema Lukinu izvještaju, Barnaba i Pavao djelovali su zajedno »punu godinu« u Antiohiji, a onda su, čuvši za glad u Palestini, pošli u Jeruzalem noseći materijalnu pomoć matičnoj zajednici od novonastale zajednice, sastavljene od obraćenih pogana (Dj 11,27-30):

²⁷ U one dane dodoše u Antiohiju neki proroci iz Jeruzalema. ²⁸ Jedan od njih, imenom Agab, usta i po Duhu pretkaza da će uskoro nastati velika glad po svem svijetu. ²⁸ Stoga će svatko od učenika, odlučise, koliko smogne poslati da se posluži braći u Judeji. ³⁰ To i učiniše te poslaše starješinama po Barnabi i Savlu.

Ovdje su za Lukinu teologiju kršćanske solidarnosti važni izraz *mathetai* i *adelphoi* (učenici, braća). Svi krštenici su učenici uskrsnulog Krista i zato međusobno braća. Tko se krsti na Krista, krsti se u Crkvu kao zajednicu Kristovih sljedbenika, braće i sestara u Kristu. U Dj 11,22-24 Luka je izvijestio kako je »Crkva u Jeruzalemu« poslala Barnabu, kao »muža čestita, puna Duha Svetoga i vjere« da u zajedništvo matične Crkve uključi novu »Crkvu« (usp. r. 26) koja je tek zaživjela u Antiohiji. Sada ta Crkva, čuvši za glad u Judeji šalje svoja dva istaknuta člana da odnesu materijalnu pomoć braći i sestrama u oskudici. Ovdje Luka prvi puta spominje kršćanske proroke (usp. još Dj 13,1; 15,32; 21,10; 1 Kor 12,28-29; 14,29.32.37; Ef 2,20; 3,5; 4,11). Prema Pavlu, proroci su mogli čitati savjest i srce drugih osoba te su igrali važnu ulogu u izgrađivanju Crkve. Iako nije precizno određena njihova služba, oni su očito bili nadahnuti i sposobni propovjednici riječi Božje. Neki su od njih stalno živjeli u svojoj zajednici a drugi su mogli biti putujući propovjednici. »Neki proroci« koji su »iz Jeruzalema došli u Antiohiju« mogli su biti takvi putujući propovjednici.

Agab je preokao da će »nastati glad velika po svem svijetu – *limon megalen esesthai eph' hollen ten oikoumenen*« (r. 28). Luka odmah potvrđuje da se to i dogodilo za rimskog cara Klaudija (41.–54.) u čije carstvo su spadale provincije Sirija i Judeja. Kristovi učenici iz Antiohije šalju odmah po Barnabi i Savlu braći u Judeji »*eis diakonian* – na podvorbu, na pomoć, da se posluže«. Luka je u Dj 4,32-37 spomenuo kako se zajedništvo materijalnih dobara kod jeruzalemskih kršćana temeljilo na slobodnoj odluci krštenika pa to ističe i za antiohijsku kolektu. Pavao će *diakoniu* za »svete u Jeruzalemu« organizirati među krštenicima zajednica sastavljenih od obraćenih pogana (usp. Gal 2,10; 1 Kor 16,1-5; 2 Kor 8-9; Rim 15,31). »Kolekta Antiohijaca za Jeruzalem te prikupljanje kolekta koje je time bilo otpočeto i na jeruzalemskom 'saboru' formalno dogovoreno, pokazuje ne samo posebnu povezanost novih zajednica s matičnom, nego prvenstveno jasno očituje da je Crkva zajednica solidarnosti (koja obuhvaća i materijalno

područje), zajedništvo međusobnog darivanja i primanja. Upravo ta misao 'razmjene', koju je i Pavao posebno isticao (usp. 2 Kor 8,13-15), trebala bi i danas biti snažnije prisutna u svijesti kršćana, jer mnogi uglavnom bez shvaćanja ili čak bijesno gledaju kolekte u Crkvi. Ona naime odgovara solidarnosti koja se traži od kršćana i po kojoj jedino postaje moguće partnersko zajedništvo među svim članovima i zajednicama – unatoč svim postojećim razlikama u materijalnom i kulturno-duhovnom pogledu²³.

Barnaba i Savao predaju pomoć ahtiohijskih kršćana u Jeruzalemu starješinama. Ovdje Luka prvi puta spominje *presbyteroi* – starješine u Jeruzalemskoj zajednici, koji očito nisu Stjepan i šestorica niti Dvanaestorica. On razlikuje židovske »starješine« (Dj 4,5; 8,23; 6,12; 23,14; 24,1; 25,15) od kršćanskih (Dj 14,23; 15,2.4.6.22.23; 16,4; 20,17; 21,18). Istina u 14,23 govori kako je Pavao na povratku s prvog misijskog putovanja pohađao ustanovljene zajednice te im »po crkvama postavljao starješine« zajedno sa svojim neposrednim suradnicima. Luka nigdje ne pojašnjava kako je nastao zbor starješina u Jeruzalemu i koja bi bila njihova nadležnost. »Ovaj je naziv vjerojatno preuzet iz židovstva jer SZ govori o 'starješinama' (Jš 20,4; Rut 4,2; Iz 24,23). Iz izvan-biblijskih tekstova poznato je kako je židovska zajednica u Jeruzalemu imala 'starješine'. 'Starješine' su postojale i u helenističkom svijetu pa je uporaba ovoga izraza među Grcima mogla utjecati na kršćane da usvoje ovaj izraz za osobe na položaju u svojim zajednicama. 'Učenici' Antiohije odabiru Barnabu i Savla da odnesu pomoć kršćanima Judeje a ovi su očito morali putovati u Jeruzalem da je predaju 'starješinama'«²⁴.

Djela apostolska spominju šest ili pet Pavlovih putovanja u Jeruzalem (9,26-28; 11,29-30; 12,25²⁵; 15,1-2.11; 18,22; 21,1.5-17) a Pavao samo tri. Neki egzegeti smatraju da je Luka umjetno namnožio ta putovanja tako da bi ovo radi predaje kolekte i putovanje na apostolski sabor bilo isto, ali je u Gal 1-2 mogao ispustiti putovanje radi predaje kolekte zato što ono nije bilo važno za dogovor s apostolima o obrezanju krštenika poganskog porijekla²⁶. Lukin izraz *limos megale* u Dj 11,28 zajedno sa spominjanjem Klaudija ključ je za kronologiju. U Flavijevu djelu *Židovske starine* XX,5,2 rečeno je da je glad u Judeji bila za vrijeme upravi-

²³ J. ZMIJEWSKI: *Op. cit.* 453.

²⁴ J. A. FITZMYER: *The Acts of the Apostles*, 483.

²⁵ U kritičnom grčkom tekstu Dj 12,25 stoji »*hypostrephsan eis Ierousalem* – »vратише се u Jeruzalem« dok neki rukopisi imaju »*eks Ierousalem* – iz Jeruzalema«. Naši su prevoditelji ovdje usvojili varijantu s *eis* ali su particip *plerosantes* povezali s prijedlogom *eis*: »ispunivši svoje služenje u Jeruzalemu«. Tako bi se radilo o pohodu koji je počeo u 11,30. Takvo rješenje preuzima i J. A. FITZMYER: *Op. cit.*, 492-493.

²⁶ »Prvo se može poistovjetiti s onim iz Gal 1,18 a posljednje s onim iz Rim 15,25. Kritika izvora upućuje na tezu da se sva četiri ostala trebaju poistovjetiti s onim u Gal 2,1«. MURPHY-O'CONNOR: *Op. cit.*, 94. Usp. J. ZMIJEWSKI: *Op. cit.*, 447-450. J. A. Fitzmyer: *Op. cit.*, 137-138.

telja Tiberija Aleksandra (46.–48.) te je i Flavije upotrijebio izraz »velika glad«. U drugom poglavlju Dvadesete knjige *Židovskih starina* Flavije opisuje kako su kraljica Abilene Helena i njezin sin Izates prihvatili židovstvo te za vrijeme gladi u Jeruzalemu pribavili potrebne namirnice²⁷. Flavije kaže: »U vrijeme tih prokuratora (Fada i Tiberija Aleksandra) dogodila se u Judeji ona *velika glad* za vrijeme koje je kraljica Helena dovezla pšenicu iz Egipta po skupoj cijeni te je razdijelila onima koji su bili u oskudici, kako sam već izvijestio«²⁸.

Luka ovu glad postavlja u vrijeme rimskog cara Klaudija koji u vrijeme upravitelja Fada (44.–46.) i Tiberija Aleksandra jest bio car u Rimu, ali rimski povjesničari nisu zabilježili da je tih godina bila glad u istočnim provincijama carstva. Svetonije u *Klaudijevu životu*, 18 bilježi da je za Klaudija jednom u Rimu zavladao oskudica: »Tada je poduzeo sve da osigura dovoz živežnih namirnica i za vrijeme zimskih bura«²⁹. Tacit, u *Analima* XII,43 piše da je u Rimu bila glad u Klaudijevoj jedanaestoj godini, koja se protezala od 24. siječnja 51. do 23. siječnja 52. Euzebije kaže da je u Klaudijevoj devetoj godini bila glad u Grčkoj, što bi bilo vrijeme od 24. siječnja 49. do 23. siječnja 50., dok armenska kronologija tu glad postavlja u god. 48. Uz to je godina 47. na 48. u Judeji slavljena kao subotnja pa te godine uopće nije sijano. »Kako je Tiberije Aleksandar ostao na službi barem do 30. lipnja god. 48., možemo reći da je glad u Judeji (koja je počela izostavljanjem sjetve u proljeće god. 48.) počela dok je Tiberije Aleksandar bio prokurator, kako kaže Flavije. On je zove *velikom* gladi. Počela je zbog subotnje godine, nastavila se do žetve godine 50. (zbog suše koja je pogodila carstvo na Istoku god. 49.) i tako je istovjetna s gladi o kojoj govore Tacit, Orozije, Euzebije i Luka. Kako su Barnaba i Savao zacijelo pošli u Jeruzalem prije nego su potrošene sve zalihe hrane, to je moralo biti najkasnije oko sredine god. 48.«³⁰ Neki egzegeti misle da je to moglo biti i god. 46.³¹ Ako je ovo

²⁷ »Njezin dolazak uvelike je koristio stanovništvu Jeruzalema; jer dok je ih glad morila u to vrijeme pa su mnogi umirali zbog nedostatka nužne hrane, kraljica Helena poslala je neke od svojih slugu u Aleksandriju s novcem da nabave veliku količinu pšenice, a druge na Cipar da dovezu lađom sušene smokve. Čim su se oni vratili donijevši tu proviziju, što je obavljeno veoma brzo, razdijelila je hranu onima kojima je bila potrebna te je ostavila za sobom izvrsnu uspomenu na dobrotvornost koju je iskazivala cijelom našem narodu. Kad je pak njezin sin Izates bio obaviješten o ovoj gladi, poslao je u Jeruzalem poglavarima veliku svotu novca« – Prijevod s engleskog iz *Josephus – Complete Works*, 416.

²⁸ *Josephus – Complete Works*, 418.

²⁹ Gaj Svetonije TRANKVIL: *Dvanaest rimskih careva*, Naprijed, Rijeka 1978., 205.

³⁰ S. DOCKX: *Op. cit.*, 65.

³¹ J. A. FITZMYER: *Op. cit.*, 138 i 482. Na ovoj posljednjoj stranici navodi kako je otkriveno da je bila glad u Egiptu oko god. 45.–46. a »Egipat je snabdijevao pšenicom mnoge zemlje Istočnog Mediterana«. On zaključuje da je »glad na koju Luka aludira jednostavno bila nepoznata ili drugdje nezabilježena«.

glad koju nisu zabilježili Flavije i rimski pisci, na početku god. 46. Pavao je još mogao biti u Antiohiji s Barnabom i tada odnijeti pomoć obraćenika poganskog podrijetla matičnoj zajednici. Ako je glad koju Flavije pripisuje vremenu uprave Tiberija Aleksandra, Pavlovo i Barnabino nošenje pomoći dogodilo se odmah po završetku prvog misijskog putovanja.

Kada je Klaudije istjerao iz Rima korintske Židove Akvilu i Priscilu (Dj 18,1-4)?

Za vrijeme svoga drugog misionarskog putovanja (od oko 50. do oko 52.) Pavao je u Listri uzeo Timoteja za suradnika, zatim prešao u Europu gdje je naviještao evanđelje u Filipima, Solunu, Bereji, Ateni, Korintu te se preko Efeza vratio u Antiohiju (usp. Dj 15,36–18,22). U Korintu se zadržao 18 mjeseci propovijedajući Židovima i poganima riječ Božju (Dj 18,11). Već na početku upoznao je židovski bračni par Akvilu i Priscilu koji su mu osigurali mogućnost rada, ali su postali i njegovi dugogodišnji suradnici u evangelizaciji (Dj 18,1-4.26; usp. 1 Kor 16,19; Rim 16,3-5; 2 Tim 4,16). Evo Lukina teksta u Dj 18,1-4:

¹ Nakon toga Pavao napusti Atenu i ode u Korint. ² Ondje nade nekog Židova imenom Akvilu, rodom iz Ponta, koji netom bijaše došao iz Italije sa svojom ženom Priscilom jer je Klaudije naredio da svi Židovi napuste Rim. Pohodio ih ³ i, kako bijahu istoga zanimanja, ostao je kod njih i radio. Po zanimanju bijahu šatorari. ⁴ Svake je pak subote raspravljao u sinagogi i uvjeravao Židove i Grke.

Pavlovo evangelizatorsko djelovanje, kako ga je prikazao Luka u Dj 13–22 egzegeti iz metodoloških razloga dijele na tri misijska putovanja, ali bi se ono moglo nazvati jednom univerzalnom i svjedočkom misijom³². Pont je u vrijeme Pavlova djelovanja bila pokrajina na sjevero-istoku Male Azije koja leži uz Crno more. Osvojio ju je Pompej i načinio od nje rimsku provinciju Pont. Akvila je bio Židov rodom iz Ponta, ali je u Korint doselio sa svojom ženom Priscilom iz Rima. Luka je grecizirao njegovo latinsko ime *Aquila* (= orao) u *Akylas*. Ženino je ime zabilježio kao latinski deminutiv *Priscilla* dok je Pavao navodi kao Priska (= prvotna, starinska). Bili su po zanatu *skenoipoi*, što doslovno znači »šatorari«, ali se u Pavlovo doba to razumijevalo i kao »kožari«. Šatori su se proizvodili posebno od platna načinjenog od kostrijeti, ali i od kože. Luka ništa

³² Usp. naslov i komentar: »Paul's universal mission and testimony (16,36-22,21)«, J. A. FITZMYER: *The Acts of the Apostles*, 570-709. J. ZMIJEWSKI: *Op. cit.*, 578-890 ovoj građi pridaje i onu iz poglavlja 23-28 te joj daje naslov: »Der Weg des Christuzeugnisses in der nachapostolischen Zeit: Durch die Heidenwelt bis nach Rom«.

ne govori, jesu li već u Rimu prihvatili kršćanstvo, ali je to iz konteksta razvidno. Luka je naime svakako htio pokazati da je glavni donositelj kršćanstva u Korint Pavao pa je namjerno prešutio da su Akvila i Priscila upravo zbog svoje vjere u Krista, zajedno s drugim uglednim Židovima bili istjerani iz Rima³³.

Rimski povjesničar Svetonije (oko 70.–140. po Kr.) u svom djelu *Dvanaest rimskih careva*, pisanom god. 120., u odsjeku *Klaudijev život*, 25 kaže: »Iudaeos impulsore Chresto assidue tumultuantis Roma expulit«. Ovo se može prevesti: »Židove, koji su na nagovaranje Hresta neprestano izazivali nemire, protjera iz Rima«³⁴, ali i »Budući da su Židovi stalno izazivali nered na podbadaње Hresta, istjerao ih je iz Rima«. Kako se u starini grčko dugačko slovo »e« (*eta*) čitalo kao »i«, dva su razloga da se pod latinskim imenom *Chrestus* ovdje treba razumjeti *Christus*, Krist: 1.) dobar latinski stil traži da se umetne zamjenica *quodam* iza ablativa imena *Chresto* ako se u izlaganje uvodi novi, inače nepoznati lik; 2.) među nekoliko stotina osobnih imena, koja su dosada pročitana na iskopinama židovskih katakombi u Rimu i u drugim izvorima nigdje nije pronađeno židovsko ime *Chrestus*³⁵. Stoga je razlog nereda među rimskim Židovima – koji su se morali odraziti na uredno odvijanje gradskog života, osobito zanatske usluge i snabdijevanje živežnim namirnicama – morao biti Židov Krist o kojemu su se u vrijeme Klaudijeva vladanja žestoko razilazili Židovi Rima. Akvila i Priscila morali su biti ne samo ugledni Židovi nego i vatreni pobornici vjere da je Isus Nazarećanin obećani Mesija, Krist. Zato su s drugim židovskim uglednicima bili istjerani iz grada, što je bila relativno česta državna kazna za disidente i kritičare režima.

Kada se dogodio taj izgon? Rimski povjesničar Dio Kasije (155.–235. po Kr.) napisao je opsežnu *Rimsku povijest* od legendarnog početka do god. 229. po Kr., ali djelo nije cjelovito sačuvano. On kaže da se jedan izgon Židova iz Rima dogodio u vrijeme Tiberija, god. 19.³⁶ U prikazivanju Klaudijeva odnosa prema Židovima u Rimu kaže: »Što se tiče Židova, kojih je broj ponovno toliko narastao da bi ih bilo teško istjerati iz grada bez izazivanja nereda, nije ih istjerao nego im je zabranio održavati skupove dok zadržavaju svoj tradicionalni način

³³ Usp. J. ZMIJEWSKI: *Op. cit.*, 657.

³⁴ Tako Stjepan Hosu u svom prijevodu knjige Gaj Svetonije TRANKVIL: *Dvanaest rimskih careva*, 210. On pretpostavlja da je u izvorniku »tumultuantes« (*nominativ plurala* participa muškog roda od glagola »tumultuari«) a ne »tumultantis« (*genitiv singulara* participa prezenta m. r. istoga glagola). Na str. 349 on dopušta da ime *Chrestos* može biti čitano i *Christos* jer je u starini grčko slovo »eta« čitano kao »i« te smatra da se radi samo o izgonu Židova a ne o pogonu kršćana.

³⁵ Usp. J. P. MEIER: *A Marginal Jew – Rethinking the Historical Jesus, Volume One: The Roots of the Problem and the Person*, Doubleday, New York 1991., 102.

³⁶ Dio KASIJE: *Rimska povijest* 57,18.5 – Podatak navodi J. MURPHY-O'CONNOR: *Paul. A Critical Life*, 11.

življenja³⁷. Iako Svetonije i Dio Kasije spominju Klaudijev pothvat u odnosu na Židove Rima te izgon i nered, ipak prvi izričito kaže da Židovi jesu bili istjerani a drugi da nisu; drugi samo izražava strah od mogućih nereda a prvi da su se neredi dogodili. Stručnjaci smatraju da se radi o dva različita događaja, prvi na početku Klaudijeve vladavine god. 41. a drugi osam godina kasnije³⁸. Kršćanski povjesničar Pavao Orozije napisao je na poticaj Augustina god. 417. ili 418. djelo *Historia adversus paganos* u kojem je povijest svijeta podijelio na sedam razdoblja. U Knjizi VII., 6,15-16 citira i komentira Svetonijev tekst o Klaudijevu izgonu Židova iz Rima: »Josip spominje da je Klaudije istjerao Židove u svojoj devetoj godini. Međutim, Svetonije mi više govori kad kaže 'Klaudije je iz Rima istjerao Židove koji su pravili nered na podbadaње Krista'. Ne može se ustanoviti, je li samo naredio obuzdavanje i ušutkivanje Židova koji su agitirali protiv Krista ili također htio istjerati kršćane kao muževe povezane s tom vjerom³⁹. Klaudije je preuzeo državu 25. siječnja god. 41. pa je njegova deveta godina tekla od 25. siječnja 49. do 24. siječnja god. 50. Kako ovoga podatka nema u sačuvanim tekstovima Flavijevih djela, jedni stručnjaci smatraju Orozijev podatak o izgonu Židova god. 49. netočnim te taj događaj stavljaju na početak Klaudijeva vladanja⁴⁰. Drugi kažu: »Takvo tumačenje nije uvjerljivo, jer Dio Kasije izričito kaže da Klaudije nije istjerao Židove u to vrijeme. Klaudije je mogao istjerati neke Židove kasnije (god. 49.–50.), kako Svetonije i tvrdi, ali bez navođenja datuma. Povijest Dio Kasija za god. 49. postoji samo u Bizantinskoj epitomi, a pomanjkanje spomena takvog izгона moglo je biti prouzročeno sumarijskim obilježjem te epitome. Nadalje, Dio Kasije ne spominje *Hrestosa*, što je glavna prepreka za poistovjećivanje ovih dvaju događaja ... Ipak ne trebamo uzimati u obzir Lukinu hiperbolu 'svi Židovi' (18,2) nego se pitati kada su to 'netom došli iz Italije' Akvila i Priscila (unatoč varijanti 'iz Rima' u zapadnom tekstu). Ako je Klaudije izdao edikt u devetoj godini svoga vladanja, oni su stigli u Korint negdje iza god. 49., a Pavao je mogao stići nešto kasnije⁴¹.

³⁷ Dio KASIJJE: *Rimska povijest*, 60,6,6 – Engleski prijevod preuzet iz knjige J. MURPHY O'CONNOR: *Paul. A Critical Life*, 10.

³⁸ Usp. J. A. FITZMYER. *The Acts of the Apostles*, 620.

³⁹ Engleski tekst donosi J. MURPHY-O'CONNOR: *Op. cit.*, 9.

⁴⁰ J. MURPHY-O'CONNOR: *Op. cit.*, 10-13. On navodi citat iz Filonova djela *Legatio ad Gaium*, kada je aleksandrijski filozof došao na čelu židovske delegacije tražiti od cara zaštitu za Židove Aleksandrije. Filon kaže da je car znao za okupljanje rimskih Židova subotom u sinagogi te slanje milostinje za hram u Jeruzalemu, ali ih ipak nikada nije istjerao iz Rima niti zabranio njihove skupove. Ovaj egzeget iz toga zaključuje da je Filon god. 41. čuo za glasine kako car sprema izgon Židova te da se to iste godine dogodilo.

⁴¹ J. A. FITZMYER: *Op. cit.*, 620.

Svakako se može uzeti da su ovi bračni drugovi u Rimu prihvatili kršćanstvo, da su zbog svog ekonomskog položaja rimskim vlastima morali biti poznati kao utjecajni židovski stanovnici glavnoga grada te da su zajedno s drugim židovskim uglednicima bili kažnjeni izgonom iz Rima i Italije s nadom da će »neredi zbog Krista« time prestati. Nema razloga sumnjati u Lukin podatak da su god. 50. bili u Korintu te da su tu otvorili privremeno sjedište svoga zanatskog poduzeća. Pruživši Pavlu gostoprimstvo i mogućnost zarade, silno su mu pomogli u evangelizatorskom djelovanju. Luka svetu povijest voli povezivati s događajima profane povijesti i zato u Klaudijevu nasilnom činu vidi dublje značenje: »U ovom slučaju Klaudijev edikt kao profani događaj dobiva upravo providnosno značenje. Time Pavao nailazi na dvije osobe kod kojih ne samo nalazi privremeni posao nego i koji postaju njegovi važni suradnici«⁴². Kad su neki Židovi pokušali iskoristiti svoj položaj u gradu da mu zabrane nastupati u sinagogi, Pavao »ode odande te prijeđe u kuću nekoga bogobojažnog čovjeka, imenom Ticija Justa, čija kuća bijaše tik do sinagoge« (Dj 18,7). Lukin grčki izraz *sebomenos ton Theon* (koji štuje Boga, zato »bogobojažni«) je tehnički izraz za simpatizere židovskog monoteizma iz poganskih naroda koji ne prihvaćaju obrezanje niti uzdržavanje od tzv. nečistih jela. Razlog zašto je Pavao prešao u Ticijevu kuću nije uskraćivanje daljnjeg gostoprimstva u domu Akvile i Priscile nego zajednička procjena da će Pavao mirnije djelovati ako preseli u kuću jednog Grka koji već vjeruje u Boga jedinoga.

Pokušaj suđenja Pavlu pred Galionom u Korintu (Dj 18,12-17)

Korint je bio središte Pavlova evangelizatorskog djelovanja u Grčkoj, koja se u njegovo doba dijelila na provincije Makedoniju s glavnim gradom Solunom i Ahaju s glavnim gradom Korintom. U prvim tjednima i mjesecima svog evangelizatorskog boravka u Korintu Pavao se obraćao prvenstveno Židovima i »bogobojažnim« Grcima. Povjerovao je i nadstojnik sinagoge Krisp »zajedno sa svim svojim domom« i »mnogi od Korinćana koji su to slušali povjerovali i pokrstiše se« (Dj 18,8). Kad je Pavao doživio prva protivljenja od strane korintskih Židova, ukazao mu se uskrsli Krist te ga potaknuo neka se ne da ušutkati, obećao mu posebnu zaštitu starozavjetnim izrazom »Ja sam s tobom« i najavio da u tom gradu ima još puno njegova naroda (Dj 18,9-10). U SZ »biti s, biti uz« je izraz za aktivnu Božju nazočnost i pomoć, ili čak za Božju borbu na strani Izraela (usp. Post 21,22; Izl 3,12; Iz 41,10; Jr 1,8 i dr.). »Mnogo moga naroda (*laos mou polys*)« su budući obraćenici s poganstva koji ulaze u prošireni Izrael kao narod Božji. To je viđenje Pavla motiviralo da ostane u Korintu 18 mjeseci.

⁴² J. ZMIJEWSKI: *Op. cit.*, 661.

Zatim slijedi odlomak 18,12-17 o pokušaju suđenja Pavlu pred prokonzulom Galionom:

¹² *Ali dok je Galion bio prokonzul Ahaje, navalise Židovi jednodušno na Pavla, dovukoše ga u sudnicu* ¹³ *i rekoše: »Ovaj potiče ljude da protiv zakona štiju Boga.«* ¹⁴ *Pavao samo što nije zaustio kadli Galion reče Židovima: »Da je po srijedi zločin kakav ili nedjelo opako, saslušao bih vas, Židovi, kako je pravo;* ¹⁵ *je li pak raspra o riječi i imenima i o nekom vašem zakonu, proviđajte sami; u tome ja ne želim biti sudac.«* ¹⁷ *I oni svi pograbiše nadstojnika sinagoge Sostena i stadoše ga šibati pred sudnicom. Galion nije za to ništa mario.*

Najprije pogledajmo što ovo znači u ozračju ondašnjih rimskih odredaba o židovstvu, zatim ćemo se posvetiti godini ovog dovođenja Pavla na sud rimskom prokonzulu u Korintu. Luka upotrebljava grčku riječ *antypatos* za Galionovu službu u Korintu; na latinskom se to zvalo *proconsul*. Ahaja je bila senatska provincija pretorskog ranga i služba prokonzula trajala je u njoj godinu dana. Put od Rima do Korinta mogao je trajati mjesec dana i prokonzul je do početka lipnja trebao preuzeti svoju službu. Prema Flaviju, Julije Cezar dao je povlastice Židovima Judeje kao sljedbenicima monoteističke religije u carstvu i mnoge su od njih ostale na snazi dugo nakon Cezarove smrti (*Židovske starine* XIV., 14,10,2-8; XIX., 5,2-3), a neke od njih odnosile su se i na Židove izvan Judeje. Klaudije je Židovima Aleksandrije potvrdio ranije dobivene povlastice te u drugom ediktu odredio: »Na molbu kralja Agripe i kralja Heroda, koji su mi veoma dragi, određujem da ista prava i povlastice budu primjenjivani na Židove u cijelom rimskom carstvu koje sam dodijelio onima u Aleksandriji. Ovim to spremno određujem, i to ne samo zbog molitelja nego i zbog Židova za koje mi je molba podnesena, jer ih smatram dostojnima ove milosti zbog njihove vjernosti i prijateljstva prema Rimljanima. Držim da nijedan grčki grad ne smije biti lišen ovih prava i povlastica, jer su im dodijeljene u vrijeme velikog Augusta. Stoga je dolično omogućiti Židovima, koji su naši podanici na cijelome svijetu, da bez zapreka drže svoje starinske običaje. Od njih pak tražim da ovu moju naklonost koriste umjereno te da ne preziru praznovjerne običaje drugih naroda nego neka samo održavaju svoje zakone«⁴³. Iz ovoga je očito da je židovstvo uživalo položaj dopuštene religije (*religio licita*) pa su Židovi Korinta htjeli to iskoristiti pred novim prokonzulom Galionom da Pavla tuže kao rušitelja njihove religije. Galionov govor odražava više Lukinu teologiju nego povijesni dokument, jer je razvidno da Luka po reakciji visokog rimskog službenika prvenstveno želi pokaza-

⁴³ Josip FLAVIJE: *Židovske starine*, XIX, 5,3. – *Josephus-Complete Works*, 409-410.

ti kako kršćanstvo ne potkopava temelje države. Galion je prvi rimski službenik u Dj koji proglašava da kršćanstvo nije zločin (r. 14: *adikema* – zločin; *radiourgema* – lakomisenost, prevara). Kršćani se mogu ne uklapati u očekivani okvir zato što ne iskazuju caru religiozno štovanje niti se klanjaju državnim bogovima, ali oni nisu kriminalni pokret u državi. U r. 14 Duda-Fučak su Lukin tehnički glagol *anehesthai* za otvaranje parnice izvrsno preveli sa »saslušao bih vas«. U r. 15 »imena« (*onomata*) se odnosi na internu židovsku raspravu o Isusu Nazarećaninu, je li on obećani Mesija, Krist. U izrazu »o nekom vašem zakonu« J. A. Fitzmyer vidi aluziju na Klaudijev edikt o židovskoj religijskoj autonomiji: »Galion u stvari dopušta da ne vidi razliku između Židova, koji žive po izvjesnom zakonu, a kršćanski čitatelj Djela apostolskih ga prepoznaje kao Mojsijev zakon, i kršćana. Ovo odražava razdoblje koje je prethodilo Neronovu progonstvu kršćana god. 64. Upravitelji provincija očito su bili osjetljivi na pokušaje manjinskih skupina da rimski dužnosnici odlučuju o njihovim rasprama. Usp. 23,29; 25,18-19«⁴⁴. Na unutarnju religijsku autonomiju spadale su i presude protiv nediscipliniranih članova židovske dijaspore. Zato Galion kao savjestan rimski službenik ne intervenira kad korintski Židovi mlate nadstojnika sinagoge Sostena. Iz konteksta je razvidno da je on vjerojatno predvodio delegaciju tužitelja u sudnicu pred Galiona a oni ga kažnjavaju što njihov pokušaj nije uspio. Kasnije, u 1 Kor 1,1 neki »brat Sosten« je supošiljatelj ove Pavlove poslanice. Moguće da se bivši nadstojnik sinagoge obratio na kršćanstvo nakon nasilja koje su mu nanijeli njegovi sunarodnjaci u ime vjere, osobito kad je pažljivo razmotrio Pavlovu teologiju križa Isusova (1 Kor 1,17–2,5).

U Lukinu teološkom vrednovanju, Galionov postupak pokazuje da u Božjoj providnosti udarac korintskih Židova na Pavla ne samo ne uspijeva nego i biva uzvraćen. Ovakvim postupanjem Luka nikako ne želi kršćane svoga i kasnijih vremena potaknuti na neprijateljski stav prema Židovima kao narodu raspršenom među druge narode⁴⁵.

Na temelju arheoloških iskopina i drugih povijesnih podataka, možemo s priličnom preciznošću ustanoviti koje se godine dogodio ovaj pokušaj suđenja Pavlu u Korintu pred Galionom. Ključni dokument je pismo Klaudija štovateljima Apolona u Delfima koje je bilo uklesano na kamen pronađen u ruševinama svetišta god. 1905. i 1910. Natpis sastavljen od devet komadića bio je na grčkom objavljen tek god. 1970. Ima praznina u jedanaest sačuvanih redaka na kojima

⁴⁴ J. A. FITZMYER: *Op. cit.*, 630.

⁴⁵ Usp. J. ZMIJEWSKI: *Op. cit.*, 664: »Ono što je ovdje prikazano nikako se ne može navoditi kao tobože opravdani antisemitizam i podloga za pogrome nad Židovima, iako nam nakon 'Kristalne noći' u trećem Reichu i Auschwitzu danas teško pada ovaj izvještaj čitati sasvim 'bez ograđivanja'«. Slično Kl. KLIESCH: *Djela apostolska*, 108.

stručnjaci pretpostavljaju poneko slovo ili riječ, ali je manjkavi tekst sigurno odgonetnut. Evo toga teksta⁴⁶:

Tiberije Kaludije, uzvišeni car, Germanik, uveden u tribunsku vlast dvanaesti puta, aklamacijom izabran za imperatora dvadeset šesti puta, otac domovine pozdravlja ...

Već dugo vremena ne samo da sam dobrohotno raspoložen prema gradu Delfi nego i zauzet za njegovu dobrobit i stalno sam podupirao štovanje Apolona pitijskoga. Međutim, budući da se govori kako su građani sada napustili grad, kako mi je nedavno javio moj prijatelj prokonzul L. Junije Galion, a ja želim da Delfi zadrže netaknut svoj dosadašnji položaj, naređujem vam da pozovete plemenite ljude u Delfe iz drugih gradova kao nove stanovnike i njihovu djecu kako bi stekli sve povlastice Delfa kao građani jednakog prava. Jer ako se neki premjeste u te krajeve kao građani ...

Ovdje se spominje Klaudijevo 12. uvođenje u tribunsku vlast i 26. izbor za cara aklamacijom. Podatak o 12. uvođenju u tribunsku vlast umetnuli su stručnjaci kao pretpostavku za izgubljeni dio teksta, ali je taj podatak siguran na temelju natpisa iz grada Kysos u Kariji na jugozapadu Male Azije: »Tiberije Klaudije Germanik imperator, uzvišeni bog, vrhovni svećenik, dvanaeste godine tribunske vlasti, konzul peti puta, aklamacijom izabran za cara dvadeset šesti puta, otac države«. ⁴⁷ Natpis na Klaudijevu vodovodu u Rimu spominje 27. aklamaciju za cara a vodovod je bio otvoren 1. kolovoza god. 52. Svaka careva nova godina vladanja obilježavana je investiturom u tribunsku vlast, a aklamacija nije bila vezana za određeni datum. Zato su dvanaesto uvođenje u tribunsku vlast i dvadeset šesta aklamacija bile u dvanaestoj godini Klaudijeva vladanja. Iz drugih sačuvanih natpisa i dokumenata sigurno je da je Klaudijeva dvanaesta godina počela 25. siječnja godine 52. Stoga je Klaudijevo pismo štovateljima Apolona delfijskog u kojem se spominje prokonzul Galion moglo biti napisano između veljače i kolovoza god. 52.

Što znamo o Galionu iz drugih izvora i kada je on mogao stići u Korint? Rimski književnik i filozof stoičkog usmjerenja Lucije Anej Seneka (oko 4. pr. Kr. do 65. po Kr.⁴⁸) u svom djelu *Epistolae morales*, 104 spominje da je Galion

⁴⁶ Prijevod na temelju grčkog i engleskog teksta, J. A. FITZMYER: *Op. cit.*, 621-622.

⁴⁷ Engleski tekst i upućivanje na izvor donose J. MURPPHY-O'CONNOR: *Op. cit.*, 16-17 i J. A. FITZMYER: *Op. cit.*, 622.

⁴⁸ Seneka je kao filozof zastupao ideal svladavanja, blagosti, pouzdanja u Božju providnosti i u tome ima sličnosti s Pavlom. To se vidi već iz naslova nekih njegovih djela: *De clementia*, *De constantia sapientis*, *De ira*, *De providentia* Usp. A. P. MARTINA (izd.): *Seneca e Cristiani. Atti del Covegno internazionale*, Vita e Pensiero, Milano 2001.

bio njegov stariji brat ali je promijenio prezime iz zahvalnosti prema Juniju Galionu koji ga je usvojio. Seneku kao mlađeg brata Klaudije je bio protjerao na Korziku god. 41. Prema ondašnjem rimskom sistemu, kada je jedan član obitelji bio proglašen nepoželjnim i ostali članovi te obitelji padali su u nemilost državnih struktura. Seneka se god. 49. uz dopuštenje cara vratio u Rim, bio rehabilitiran te postavljen za učitelja Neronu koji će Klaudija naslijediti u carskoj službi. Vjerojatno je mlađi brat sa svog novog položaja utjecao da Galion bude postavljen za prokonzula Ahaje god. 51. ili 52. Seneka je također zabilježio da njegov brat nije do kraja ostao na svojoj službi, jer se razbolio i smatrao da mjesto boravka nepovoljno utječe na njegovo zdravlje. Iz djela Plinija Starijeg (oko 23. do 79. po Kr.) *Naturalis historia* 31,62 znamo da se Galion morao dugo oporavljati nakon morskog puta s prokonzulske službe. Stoga je Galion mogao stići u Korint u svibnju ili lipnju god. 52. te ostati do kraja rujna iste godine. U to vrijeme pada pokušaj izvođenja Pavla na sud pred Galiona, bez obzira je li Galion bio imenovan za razdoblje god. 51. na 52. ili 52. na 53. Kako ni ovdje nema točnih datuma, neki egzegeti smatraju da je pokušaj suda mogao biti i god. 51.⁴⁹

Susret s Galionom u Korintu god. 52. najčvršći je podatak u Pavlovoj kronologiji oko kojega se istraživači slažu. Pavao je mogao doći u Korint iz Soluna preko Atene tijekom god. 50. i ostati do pred kraj god. 52. Sve ostale godine njegova djelovanja moraju se raspoređivati od susreta s Galionom.

Smjena rimskih upravitelja u vrijeme Pavlova tamnovanja u Cezareji (Dj 24,27)

Iz Pavlovihi autobiografskih podataka i od Luke možemo razabrati da je Pavao posljednju zimu svoga trećeg misionarskog putovanja proveo u Korintu (usp. 1 Kor 16,5-6; 2 Kor 1,16; Dj 20,2-3). Odatle je napisao poslanicu Rimljanima koju je uputio po Febi, »đakonisi« ili poslužiteljici Crkve u Kenhreji kraj Korinta (us. Rim 16,1-2). U proljeće se preko Makedonije uputio prema Jeruzalemu, proslavivši Pashu s kršćanima Filipa (Dj 20,3-6). U Miletu je držao oprostajni govor starješinama efeške Crkve (Dj 20,17-38) te pred Pedeseticu stigao u Jeruzalem gdje ga je u ime zajednice primio Jakov. Na optužbu židovskih vjerskih poglavara da je Pavao Grka Trofima uveo u hram, dao ga je uhititi zapovjednik rimske posade (Dj 21,17-36). Doznajući da Židovi spremaju atentat na Pavla, tisućnik Klaudije Lizija optremi Pavla noću, uz vojnu pratnju, u sigurniji zatvor u Cezareji gdje je stolovao rimski upravitelj Feliks (Dj 23,12-35). U Dj 24,24–25,3 govori

⁴⁹ Usp. S. DOCKX: *Op. cit.*, 60-62 koji smatra da je to bilo u svibnju god. 51. J. MURPHY-O'CONNOR: *Op. cit.*, 18-22 da je to bilo između srpnja i rujna god. 51. dok je Galion boravio u Korintu.

Luka o Pavlovu dvogodišnjem tamnovanju u Cezareji za vrijeme upravitelja Feliksa te o pokušaju suđenja u Jeruzalemu po dolasku novog upravitelja Festa:

²⁴ *Nakon nekoliko dana stigne i Feliks sa svojom ženom Druzilom koja bijaše Židovka; posla po Pavla i poslušao ga o vjeri u Isusa Krista.* ²⁵ *Kad Pavao stade raspravljati o pravednosti, uzdržljivosti i budućem Sudu, Feliks uplašen reče: »Zasad idi, a kad nađem vremena, pozvat ću te.«* ²⁶ *Ujedno se nadao da će mu Pavao dati novaca. Zato ga je češće pozivao i s njim razgovarao.*

²⁷ *Nakon dvije godine dobi Feliks za nasljednika Porcija Festa. Hoteći ugoditi Židovima, ostavi Feliks Pavla u okovima.*

²⁵ ¹ *Fest dakle tri dana nakon dolaska u provinciju uziđe iz Cezareje u Jeruzalem.* ² *Veliki svećenik i prvaci židovski iznižeše tužbu protiv Pavla te ga zaklinjahu* ³ *istući milost protiv Pavla: da ga pošalju u Jeruzalem. Jer spremali su zasjedu da ga putom smaknu.*

O Antoniju Feliksu kao upravitelju Judeje zapisali su ponešto rimski povjesničari Tacit (*Historiae*, 5,9; *Anali*, 12,54) i Svetonije (*Klaudijev život*, 28)⁵⁰. Josip Flavije pisao je o njemu opširno u *Židovskim starinama* XX,7-8 te u *Židovskom ratu* II, 12-13, i to sa stajališta okrutnog gušenja razbojničkih skupina, što je dovodilo do nezadovoljstva kod židovskih podanika i pogodovalo kasnijem organiziranju pobune protiv Rimljana. Bio je rob Antonije Mlađe, žene Druza, člana rimske carske obitelji. Ona ga je oslobodila a on iz zahvalnosti uzeo ime »Antonije«. Kasnije je dospio na dvor Klaudijeve žene Agripe. Na molbu židovske delegacije koju je predvodio svećenik Jonatan a preporučio Agripa II., imenovan je upraviteljem Judeje, vjerojatno god. 52. U prvim godinama veoma je žestoko trijebio razbojнике koji su se upravo stoga suprotstavljali suradnji vlastitih sunarodnjaka s Rimljanima. Tada je nastao pokret »bodežara« (*sicarii*) koji su imali posebnu ulogu u neuspjelom ratu Židova protiv Rimljana god. 66. do 72. Feliks je pomoću bodežara dao pogubiti i svećenika Jonatana zato što je tražio mirnije rješavanje problema. U vrijeme njegove uprave jedan Židov povratnik iz Egipta proglasio se prorokom i doveo svoje simpatizere na Maslinsko brdo (prema Dj 21,38 njih 4.000, prema Flaviju 30.000) obećavši da će se gradski židovi čudesno srušiti na njegov glas. Feliks je poslao rimske vojnike te većinu dao pobiti a ostali su se razbjegli. Siromašne svećeničke obitelji traži-

⁵⁰ »Jednako je cijenio i Feliksa, kojega je postavio zapovjednikom kohorta i konjaničkih odjela i napokon namjesnikom Judeje, i koji je bio oženjen trima kraljevnama« – Gaj Svetonije TRANKVIL: *Dvanaest rimskih careva*, 212. U bilješci 43, str. 350 navodi prevodilac profesor Stjepan Hosu da je Marko Antonije Feliks bio prokurator Judeje između 44. i 52., što je prera- no, te dodaje da je jedna od njegovih žena bila Druzila, kći židovskog kralja Heroda Agripe.

le su da Rimljanin intervenira u pravednijoj raspodjeli prihoda od žrtava u jeruzalemskom hramu. U Cezareji kao gradu upraviteljeva stolovanja došlo je u njegovo doba do nasilja između poganskih i židovskih stanovnika. On je poslao delegaciju Neronu u Rim i odgovor je stigao god. 60. tako da Feliksu biva oduzeta služba; samo ga je njegov utjecajni brat Palas u Rimu spasio od smrti. Za njegova nasljednika Neron je imenovao Festa, god. 59. ili 60.

Luka zna iz vlastitih izvora da je Feliksova žena bila Židovka Druzila, kći Agripe I. koja je neko vrijeme bila udana za kralja Edese Aziza zato što je on obećao prihvatiti židovstvo. Feliks ju je uz puno intriga preko svoga vještog izaslanika nagovorio da mu postane žena. Ona je nagovorila muža na privatno saslušanje zatvorenika Pavla zato što je vjerovao da je Isus iz Nazareta Mesija te to propovijedao uz opasnost po vlastiti život. Vjerojatno je Druzila pribavila Feliksu informacije o kršćanstvu, jer Luka kaže da je »Feliks točno znao sve o ovom Putu« (Dj 24,22). Razgovor se dogodio »nakon nekoliko dana«, već na početku Pavlova tamnovanja u Cezareji god. 58. Flavije je naime zabilježio da je Druzila god. 59. stradala od erupcije vulkana Vezuva prilikom obiteljskog putovanja s djecom u Napulj. Uz obrazlaganje svoje vjere u Krista, Pavao je pred upraviteljem i njegovom teološki obrazovanom ženom raspravljao o pravednosti, uzdržljivosti i budućem sudu. Grčku riječ *dikaiosyne* naši su prerekli s »pravednost«, ali Luka vjerojatno misli na pravednost pred Bogom, opravdanje (usp. Dj 13,39 i Rim 3,21-26). Posebno su bile osjetljive teme o uzdržljivosti (*enkrateia*) i budućem sudu, jer vrlina uzdržljivosti uključuje svladavanje vlastitih strasti i neurednih seksualnih želja, a visoki posjetitelji živjeli su zapravo u divljem braku⁵¹. Feliks reagira poput Atenjana (usp. Dj 17,32): strahom i odgađanjem za drugu priliku.

Razlog češćih poziva sužnju Pavlu na razgovor s upraviteljem nije bilo zanimanje za njegovu vjeru i učenje nego očekivanje mita. U Dj 24,17 spomenuto je kako je Pavao donio u Jeruzalem »milostinju za svoj narod«. Možda je Feliks očekivao da će zajednica dati taj novac za oslobođenje svoga istaknutog člana. Uz druge mane za koje ga optužuju Tacit i Flavije, sasvim je moguće da je Feliks bio sklon i primanju mita. Flavije izričito spominje da je upravitelj Albin primao mito⁵². Pavao ne pomišlja tražiti od prijatelja da Feliksu predaju očekivani novac, jer on i iz rimskog zatvora može nastaviti djelo evangeliziranja.

⁵¹ Usp. Cl. L. ROGERS Jr. – Cl. L. ROGERS III: *Linguistic and Exegetical Key to the Greek New Testament*, Zondervan Publishin House, Grand Rapids, Michigan 1998., 299.

⁵² Josip FLAVIJE: *Židovski rat* II,14,1: »Albin, koji je naslijedio Festa, nije svoju službu vršio kako su činili drugi, niti ima koja vrsta zloče koju on nije počinio. Snagom svoga političkog utjecaja ne samo da je krao i plijenio svačije imanje i tlačio cijeli narod porezima nego je dopuštao da se događaju otimačine u zatvorima te omogućavao da gradske vlasti ili bivši upravitelji za novac otkupljuju zatvorenike. U zatvoru nitko nije ostajao kao zločinac nego samo oni koji mu nisu ništa dali«. *Josephus – Complete Works*, 483-484.

Židovi su pod kraj Feliskova mandata tužili upravitelja velikom gazdi u Rim. Zato on nije htio još jednom razljutiti njihove poglavare puštanjem uznika Pavla na slobodu. Prema rimskim propisima, osumnjičeni je mogao biti zadržan u pritvoru dvije godine, a onda ga je trebalo pustiti na slobodu ako nema dokaza protiv njega. Prije isteka toga roka Feliksu je oduzeta služba te je imenovan Fest za novoga upravitelja. Iako se ne može precizno ustanoviti kada je to bilo, većina stručnjaka za rimsku i židovsku povijest slažu se da su se opoziv i imenovanje novoga upravitelja dogodili god. 59., a smjena god. 60. Tako je Pavao, po završetku trećeg misijskog putovanja proveo dvije godine u rimskom zatvoru u Cezareji. Novi upravitelj Fest pokušao je Pavla nagovoriti da pristane na suđenje u Jeruzalemu, ali se on prizvao na carski sud snagom svoje povlastice da je bio *civis romanus* – rimski građanin (Dj 22,22-27; 25,11-12; 26,32; 28,19). Iako sam Pavao ne spominje ovaj podatak o sebi, Luka ga je morao naći u svojim izvorima i nema razloga sumnjati u Lukinu vjerodostojnost na ovim mjestima⁵³. Pod vojnom pratnjom krenuo je Pavao lađom ujesen god. 60. prema Rimu, ali su on i drugi putnici doživjeli brodolom te prezimili na Malti (Dj 28,1-11). Tako je u proljeće god. 61. stigao u Rimu gdje je u istražnom zatvoru »ostao pune dvije godine, propovijedao kraljevstvo Božje i naučavao o Gospodinu Isusu Kristu sa svom slobodom, nesmetano« (Dj 28,30-31).

Po izlasku iz zatvora Pavao je mogao ostvariti svoj plan o naviještanju evanđelja u Španjolskoj (Rim 15,28-29). Prema 1 Tim 1,3 opet se našao u Makedoniji, očito nakon puštanja iz rimskog zatočeništva, a prema Tit 3,12 zimu je proveo u Nikopolu, gradu u zapadnoj Grčkoj. U Troadi je ostavio kabanicu i knjige (2 Tim 4,13). Radilo bi se o dvije zime na području Ahaje, Makedonije i Male Azije. Ove podatke sadrže deuteropavlovske poslanice koje je napisao netko od njegovih nadahnutih učenika da pomoću Učiteljeva ugleda pruži uvjerljivu nauku vjernicima svoga vremena. Upravo zato biografski podaci morali bi biti točni, jer je u Pavlovskim zajednicama pamćena predaja o njegovu misionarskom djelovanju⁵⁴. Iz 2 Tim 1,15-18 izlazilo bi da je prije mučeničke smrti Pavao ponovno u Rimu, za-

⁵³ Usp. J. MURPHY-O'CONNOR: *Op. cit.*, 39-41.

⁵⁴ »Brojni biografski podaci o Pavlu u pastoralnim poslanicama potaknuli su neke da pretpostave kako te poslanice sadrže dijelove preuzete iz izgubljenih Pavlovihih poslanica (= tzv. hipoteza fragmenata). Hipotezu je teško prihvatiti u tom obliku, jer je stil pastoralnih poslanica posvuda konsistentan. Stoga ne možemo ustanoviti gdje počinju i završavaju ti preuzeti dijelovi. Ipak je vjerojatno da se autor pastoralnih poslanica oslanjao na tradicije o Pavlu koje su njemu bile poznate ali nisu zabilježene u drugim novozavjetnim izvorima. Međutim, njegov cilj nije bio ispravljati postojeće biografije Pavla nego razviti teološki korisnu sliku o Pavlu pa je ugradio biografske tradicije koje je posjedovao, bile one povijesno točne ili ne, kako bi postigao tu svrhu. Kako biografija stalno služi više teološkim nego povijesnim ciljevima, teško je vrednovati povijesnu vrijednost informacija koje sadrže pastoralne poslanice. Neke od njih ipak mogu sadržavati zapise autentičnih uspomena na Pavlovo djelovanje« – R. A. WILD: »Pastoral Letters«, *NJBC*, str. 893, br. 13.

hvalan je Oneziforu što ga je pohodio. U Rimu je od srpnja god. 64. do svoje smrti 9. lipnja god. 68. car Neron progonio kršćane da sa sebe odvрати bijes građana što je zapalio Rim. Pavao je već na početku progona vjerojatno pohitio u Rim da hrabri progongjenu braću i sestre. Kako je bio rimski građanin, mogao se nekoliko godina skrivati kod utjecajnih kršćana, a onda je i on bio strpan u tamnicu te pogubljen oko god. 67. Petar je već na početku toga progonstva bio pogubljen smrću na križu, kao i Učitelj (usp. aluziju na takvu smrt u Iv 21,18-19 a četvrto evanđelje pisano je oko god. 90.). Najstariji pisani spomen Pavlove mučeničke smrti zabilježen je u *Prvoj Klementovoj poslanici* 5,7 oko god. 95. gdje je zabilježeno da je »poučavao u pravednosti cijeli svijet, putovao na krajnji zapad. Nakon što je posvjedočio pred vlastima, uzet je s ovoga svijeta te je otišao na sveto mjesto pokazavši se najvećim uzorom strpljivosti«. Najstarije svjedočanstvo da je Pavao pogubljen rimskom smrtnom kaznom potječe od Tertulijana (oko 160.–240.) koji u djelu *De praescriptione haereticorum*, 36 uspoređuje Pavlovu smrt sa smrću Ivana Krstitelja (= odrubljena mu glava). Euzebije Cezarejski (265.–339.) u svojoj *Povijesti Crkve* II,22,3, najstariji je crkveni pisac koji izričito kaže da je Pavao podnio mučeničku smrt u Rimu za vrijeme Nerona. Prema tradiciji, odrubljivanje glave Pavlu dogodilo se na Via Ostiensis (cesti prema Ostiji), i tu su ga kršćani sahranili. Kad je god. 258. za Valerijanova progonstva prijetila opasnost da Apostolovi smrtni ostaci budu oskvrnjeni, kršćani su ih sklonili u katakombe na Apijskoj cesti te kasnije vratili na prvotno mjesto. Car Konstantin, koji je god. 312. dao punu slobodu kršćanstvu u rimskom carstvu, sagradio je nad Apostolovim grobom malu baziliku koju je god. 386. proširio Valentinijan II. i ona je od tada do danas kršćanskim hodočasnici poznata kao Bazilika sv. Pavla izvan zidina⁵⁵.

Pregled Pavlova života

Najsigurniji kronološki podatak je pokušaj suđenja pred Galionom u Korintu, za vrijeme Pavlova drugog misijskog putovanja. Ostali se događaji raspoređuju prema onome što se dogodilo prije ili poslije toga. Najnesigurnija je godina Pavlova rođenja, zatim vrijeme teološkog školovanja u Palestini, kao i sama godina obraćenja. Zahvalni smo Pavlu što sam spominje nabatejskog kralja Aretu povodom svoga neugodnog bijega iz Damaska. Luka je zaslužan za sve ostale podatke. Sve ovdje navedene godine treba uzimati s razboritim oprezom, jer je moguće da se nešto dogodilo prije ili kasnije⁵⁶.

⁵⁵ Bazilika Sv. Pavla izvan zidina jedna je od četiriju starinskih bazilika u Rimu koje pohađaju katolički biskupi prigodom službenog hodočašća »na pragove apostola – *ad limina Apostolorum*«. Tada podnose Papi i rimskim dikasterijima izvještaj o stanju u svojoj biskupiji.

⁵⁶ Preuzimamo rezultate istraživanja i rekonstruiranja J. A. FITZMYERA: »Paul«, *NIBC*, 1329-1337; *The Acts of the Apostles*, 138-141 te R. E. BROWN: *An Introduction to the New Testament*, 422-437.

- između 5. i 10. god. rođen u Tarzu gdje je od roditelja naslijedio rimsko građansko pravo (Dj 22,3);
- 36. progonitelj »Crkve Božje« (Gal 1,13), svjedok Stjepanova kamenovanja (Dj 8,1), doživljam pred Damaskom, krštenje i kratki boravak u »Arabiji« (Gal 1,15-17; Dj 9,3-19);
- 39. »nakon tri godine«, bijeg iz Damaska od Aretina namjesnika, boravak kod Petra 15 dana, sklanjanje »u krajeve sirijske i cilijske«, odnosno Tarz (Gal 1,18-21; 2 Kor 11,32-33; Dj 9,23-30);
- 40.-44. u Ciliciji (Gal 1,21; Dj 9,30);
- 44.-45. u Antiohiji s Barnabom (Dj 11,25-26);
- 44. smrt Heroda Agripe I. u Cezareji (Dj 12,20-23);
- 46. ili 49. zbog gladi za Klaudija, Barnaba i Pavao nose pomoć antiohijskih kršćana jeruzalemskim (Dj 11,27-30);
- 46.-49. Prvo misijsko putovanje Pavla s Barnabom i Markom (Dj 13,3-14,28; usp. Gal 1,21.23; 2,2);
- 49. Klaudije istjerao utjecajne Židove iz Rima (Dj 18,1-4);
- 49. »14 godina« nakon obraćenja Pavao pohada Jeruzalem i tada se održava apostolski »sabor« (Gal 2,1-10; Dj 15,3-12);
- 49. 'incident' u Antiohiji: Pavao ukorio Petra za nedosljednost pri povlačenju do stola s krštenim poganima (Gal 2,11-14);
- 50. ili kasnije dekret s dogovora apostola u Jeruzalemu o kojem je Jakov izvijestio Pavla (Dj 15,22-30; 21,25);
- 50.-52. Pavlovo drugo misijsko putovanje za vrijeme kojega je boravio u Korintu kod Akvile i Priscile te u ljetu god. 52. predveden Galionu na sud (Dj 15,36-18, 22);
- 51. *Prva Solunjanima* iz Korinta (1 Sol 3,1.6);
- od zime 52. do proljeća 54. Pavao u Antiohiji (Dj 18,23);
- 54.-58. Treće misijsko putovanje s trogodišnjim boravkom u Efezu uz izvjesno vrijeme u zatvoru (Dj 18,23b-20,38; 1 Kor 15,32; 2 Kor 1,8); *Galaćanima* (oko 54. god. iz Efeza) *Prva Korinćanima* (oko 56. iz Efeza) *Filipljanima* (oko 56. iz Efeza) *Druga Korinćanima* (oko 57., iz Makedonije, a možda jedan dio iz Ilirika – usp. 2 Kor 2,13; Rim 15,19);
- zimi 57./58. tri mjeseca u Korintu (Dj 20,2-3; 1 Kor 16,5-6; 2 Kor 1,16); *Rimljanima*, u proljeće god. 58. iz Korinta
- pred Pedeseticu god. 58. Pavla u Jeruzalemu primio Jakov; Pavao uhićen i nakon pokušaja linčovanja zaštićen od rimskih vojnika te poslan na suđenje u Cezareju (Dj 21,17-23, 23-33);
- 60. Feliks opozvan sa službe upravitelja, došao Fest; Feliks držao Pavla dvije godine u zatvoru (Dj 24,22-25,5);

- 60./61. Pavla, koji se prizvao na carski sud, Fest pod vojnom pratnjom šalje u Rim; putnici doživjeli brodolom i tri mjeseca prezimili na Malti (Dj 25,7-27,11);
- 61.-63. Pavao u istražnom zatvoru u Rimu kroz dvije godine, slobodno propovijedao (Dj 27,17-28,31); *Poslanica Filemonu* (62. ili 63. iz rimskog zatvora);
- 63.-67. nakon prvog rimskog zatvora Pavao nastavio evangelizatorsko djelovanje, možda išao u Španjolsku, ali svakako u Grčku; kad je Neron u Rimu počeo progoniti kršćane od srpnja god. 64. Pavao se pridružio Petru i drugim starješinama u hrabrenju vjernika; god. 67. bio uhićen, neko vrijeme proveo u drugom rimskom zatočeništvu te bio pogubljen na Ostijskoj cesti rimskom smrtnom kaznom.

Poslanice pisane u Pavlovo ime i u kanon primljene kao Pavlove:

- *Hebrejima* (možda iz Rima i prije razorenja hrama god. 70., ali moguće i oko god. 85.);
- *Kološanima* (između 70. i 80. god.);
- *Druga Solunjanima* (između 70. i 80.);
- *Efežanima* (oko 90.);
- *Prva Timoteju* (između 90. i 100.);
- *Druga Timoteju* (između 90. i 100.);
- *Titu* (između 90. i 100.).

Neki egzegeti smatraju da bi *Kološanima* i *Druga Solunjanima* mogle biti potpuno Pavlove, služeći se hipotezom tajnika ili Pavlova teološkog razvoja za objašnjenje jezičnih i doktrinalnih razlika između ovih »deuteropavlovskih« i strogo Pavlovih poslanica⁵⁷.

⁵⁷ Tako R. E. Brown naginje mišljenju da su 2 Sol i Kol Pavlove, svjestan da većina današnjih egzegeta tvrde kako se ove poslanice mogu bolje razumjeti ako pretpostavimo da su nastale poslije Pavla, ali problematično autorstvo za istraživače vjernike nikako ne zasjenjuje njihovu nadahnutost niti kanoničnost. Za opširniju introdukcijsku obradu deuteropavlovskih poslanica usp. N. BROX: *Falsche Verfassersangaben. Zur Erklärung der frühchristlichen Pseudepigraphie*, KBW Verlag, Stuttgart 1975. R. F. COLLINS: *Letters That Paul Did Not Write. The Epistle to the Hebrews and The Pauline Pseudoepigrapha*, Michael Glazier, Wilmington, Delaware 1988. R. FABRIS: *La tradizioe paolina*, Edizioni Dehoniane, Bologna 1995. G. BARGAGLIO: *La teologia di Paolo. Abbozzi in forma epistolare*, Edizioni dehoniane, Bologna 1999. obrađuje Pavlovu teologiju na temelju sedam strogo Pavlovih poslanica.

Summary

CHRONOLOGY OF PAUL'S EVANGELIZATION AND WRITING

Paul's relative chronology, as presented in the New Testament writings, can be inserted into absolute chronology of first century Common era Roman empire by a careful analysis of biblical texts mentioning secular rulers of Palestine and Rome as well as of high ranking officers in Roman provinces of that time. The author has researched Pauline chronology on the basis of following events depicted by Paul and Luke: Paul's humiliating escape from King Aretas governor's attempt to seize him in Damascus (2 Cor 11:30-33), Luke's and Flavius' presentations of sudden death of King Agripa I (Acts 12:20-23; Jewish Antiquities; Jewish War), Paul's charity visit to Jerusalem during famine in Judea under Claudius (Acts 11:28), expulsion of Corinthian Jews Aquila and Priscilla from Rome in Claudius' ninth year of reign (Acts 18:1-4), trial before Gallio in Corinth in the twelfth year of Claudius (Acts 18:12-17) and change of governors in Caesarea during Paul's two years imprisonment time (Acts 24:27). Due to inscriptions at Delphi, at Claudius aqueduct in Rome and at Kysos in Caria we can reconstruct the time of Paul's encounter with Gallio in Corinth at summer of AD 52. This is the most certain element of Pauline chronology from which all preceding and succeeding events take their order. The author assumes with R. E. Brown, J. A. Fitzmyer and other scholars that Paul's conversion took place in AD 36, his escape from Damascus in AD 39, three missionary journeys in AD 46-49, AD 50-52, AD 54-58, prison time in Palestine AD 58-60, first Roman prison AD 61-63, second incarceration and martyrdom in Rome in AD 67 because Nero the persecutor committed suicide on June 9th, AD 68.

Key words: *Paul's chronology, New Testament writings*